

Zakaj ljudje prenehajo s kaznivimi dejanji? Sodobne teorije o rehabilitaciji in njihov pomen za praktične pristope k storilcem

Povzetek

Članek obravnava nekaj sodobnih teorij o prenehanju izvrševanja kaznivih dejanj, ki se ukvarjajo z vprašanji, zakaj in kako nekdanji storilci kaznivih dejanj presekajo s preteklim vedenjem in prenehajo izvrševati kazniva dejanja.

Sistematične raziskave na tem področju so bile do nedavnega razmeroma redke. Večina zgodnjih ugotovitev je izhajala iz splošnih kriminoloških teorij, in ne iz študij, ki bi se neposredno ukvarjale s prenehanjem izvrševanja kaznivih dejanj. Osnovno spoznanje, ki se povezuje z vprašanji teorij o prenehanju izvrševanja, je tako znana povezava med starostjo in pogostostjo izvrševanja kaznivih dejanj (t. i. age/crime curve), ki ponazarja, kako je najpogostejša pot do konformnega vedenja za večino mladoletnih prestopnikov odraščanje oziroma staranje. Vendar pa pojem staranja dolgo ni bil temeljito preučevan, ob strani pa so ostali tudi številni dejavniki, ki delujejo v povezavi s samo starostjo (npr. biološke spremembe, življenjski dogodki, družbene spremembe ipd.). Ščasoma so posamezni avtorji postali pozorni tudi nanje. Clarke in Cornish na primer sta v skladu s svojimi splošnimi pogledi na racionalno izbiro preučevala pojem odločitve – torej izbire posameznika, da spremeni svoje kriminalno vedenje. Moffittova pa je bila tista, ki je začela razlikovati med dvema vrstama kršiteljev – »mladostniškimi kršitelji« in »vseživljenjskimi kršitelji«.

Novejše teorije se bolj osredotočajo na trenutek odločitve o prenehanju kršitev in na obdobje po storitvi zadnjega kaznivega dejanja. S premikom fokusa se tako oddaljujejo od splošnih kriminoloških teorij in ožijo polje preučevanja, kar omogoča podrobnejše raziskovanje splošnih in specifičnih značilnosti prenehanja izvrševanja kaznivih dejanj. A tudi novejše teorije ostajajo omejene v tem, da se ukvarjajo pretežno s »klasičnimi storilci«, tj. s podobo »zakrknjenega« belega moškega kriminalca, čeprav se pojavlja tudi vse več študij, ki preučujejo razlike in podobnosti med različnimi skupinami kršiteljev, predvsem razlike med ženskimi in moškimi prestopniki.

Prva izmed podrobneje predstavljenih teorij je teorija družbenega nadzora, ki sta jo na podlagi longitudinalne študije predstavila Laub in Sampson. Teorija temelji na pomenu posameznikovih socialnih vezi za (ne)izvrševanje kaznivih dejanj. Laub in Sampson menita, da posamezniki izvršujejo kazniva dejanja takrat, ko so njihove vezi z družbo šibke ali pretrgane in je njihov socialni kapital (opredeljen kot »naložbe« v družbene odnose) premajhen, da bi deloval

preventivno. Družbene vezi se večinoma ustvarijo v otroštvu in adolescenci in nato oblikujejo posameznikove odločitve tudi v odrasli dobi. Kljub takšni dolgoročni naravi so podvržene spreminjanju, saj se lahko okrepijo ali ošibijo glede na posameznikovo življenjsko pot in odločilne prelomnice v njegovem življenju (*turning points*). Takšni dogodki lahko prek krepiteve socialnih vezi in posameznikovega socialnega kapitala vplivajo tudi na njegovo nagnjenje k izvrševanju kaznivih dejanj in ga preprečijo. Med bolj značilne »prelomnice«, ki s krepitevijo socialnih vezi zmanjšujejo posameznikovo nagnjenje k kriminaliteti, Laub in Sampson uvrščata: poroko, služenje vojaškega roka, stabilno zaposlitev, šolanje (v popravnih domovih), pri čemer sta odločilni poroka in zaposlitev. V nadaljnjem razvijanju teorije sta nabor dejavnikov, ki vplivajo na posameznika pri odločitvi o kriminalnem udejstvovanju, razširila tako, da zajamejo možnost odločitve in izbiro, situacijske vplive, rutinske dejavnosti in zgodovinski okvir.

Drugo predstavljeno teorijo je izdelal Giordano s sodelavci. Njen cilj je opredeliti, kako na izvrševanje kaznivih dejanj vplivajo štiri oblike kognitivnih sprememb, ki delujejo v odvisnosti druga od druge ter skupaj navdihujejo in usmerjajo posameznikov prehod k bolj konformnemu vedenju. Prva in morda najpomembnejša faza procesa spreminjanja vključuje premik v storilčevi »osnovni odprtosti za spremembe«. Ta je predpogoj za vse druge spremembe, vendar sama na sebi ne zadošča, slediti mora namreč še druga kognitivna sprememba – »izpostavljenost posameznika 'trnkom' (angl. *hooks*) za spremembe«. Med trnke spadajo zunanji dejavniki (kot npr. ponudba za zaposlitev), za njihovo učinkovanje na posameznika pa je bistven način, na katerega jih dojema storilec – ta jih mora dojeti kot realne možnosti. Tretja faza kognitivne preobrazbe je novo dojetanje samega sebe – storilec je sposoben spremeniti svoje dosedanje dojetanje samega sebe in zgraditi novo (konformno) podobo, s katero se poistoveti. Zadnji, četrti del procesa kognitivnega spreminjanja pomeni spremenjen pogled na dosedanje deviantno vedenje in način življenja, ki ni več zaželen ali izvedljiva možnost za nekdanjega storilca. Giordano in sodelavci so teorijo zgradili na osnovi študije vzorca mladostnih prestopnic in prestopnikov, ki so kot mladoletniki izvrševali huda kazniva dejanja. Medtem ko so vzorec Lauba in Sampsona sestavljali starejši moški iz obdobja polpretekle zgodovine, je teorija kognitivne transformacije sodobna in upošteva tudi sodobne družbene razmere. Eden od namenov avtorjev je bil prav preizkusiti, ali življenjske prelomnice Lauba in Sampsona, še posebej poroka in stabilna zaposlitev, še vplivajo na delinkventnost in ali enako vplivajo na ženske in moške storilce. Poleg tega so skušali upoštevati širši kontekst rase in narodnosti in neodvisno poiskati mehanizme, ki bi povečali uspešnost posameznih »trnkov«.

Tretja teorija, avtor katere je Shadd Maruna, razpravo o prenehanju izvrševanja kaznivih dejanj preusmerja na polje psihološko obarvanega diskurza, ki se osredotoča na osebne izpovedi prestopnikov: načine, na katere so racionalizirali dogodke v svojem življenju in osmislili svoje izbire. Glavna teza Marunove teorije je, da je za prenehanje z delinkventnim življenjem nujno, da posameznik na novo zgradi svojo socialno identiteto: samega sebe mora dojeti kot v bistvu »dobrega« človeka, ki je v preteklosti naredil nekaj »slabih« stvari. Ta »scenarij odrešitve« pogosto vsebuje tudi pretirano optimistično prepričanje o nadzoru nad lastnim življenjem ter na novo odkrito željo prispevati za skupno dobro. Prav pretiravanje se zdi bistveno za vztrajanje pri konformnem ravnanju, saj takšno »namerno kognitivno izkrivljanje« posamezniku omogoča, da se premakne iz svoje preteklosti in izkaže tudi, ko so okoliščine na videz proti njemu. »Scenarij pogube«, značilen za večkratne povratnike, nasprotno posameznika navda z občutkom, da je pogubljen, vsebuje pesimističen pogled na preteklost, sedanost in prihodnost ter storilcu onemogoča, da bi videl izhod iz spirale delinkventnosti, kaj šele zbral voljo za tako pot. Marunova teorija izhaja iz obsežne kvalitativne raziskave Liverpool Desistance Studies, ki je temeljila na osebnih izpovedih storilcev. Ti ne pomenijo reprezentativnega vzorca nekdanjih zapornikov, saj je bil vzorec postavljen s tehniko snežne kepe (en zapornik je priporočil pogovor z drugim itd.). Avtorji študije prosto priznavajo, da gre za okrnjen vzorec, ki zajema predvsem ekstremne primere jasnega preseka s kriminalno preteklostjo, večina storilcev pa navadno niha med obdobji kriminalnega in konformnega ravnanja. Kljub temu so nadaljnje raziskave pokazale, da so tudi za povprečne povratnike ključni prav lastni odnos, občutek obvladovanja lastnega življenja in vera (upanje) v zmožnost drugačnega ravnanja v prihodnje.

Zadnja obravnavana teorija se, drugače od prejšnjih, osredotoča na širše klasično kriminološko vprašanje o razlogih za kriminalno in nekriminalno vedenje. Wikströmova osnovna predpostavka je, da je zakon skupek moralnih pravil in da zato kazniva dejanja pomenijo kršitev moralnih pravil, kot jih določa zakon. V skladu s tem bi morala splošna teorija o vzrokih za kriminaliteto pojasniti, zakaj posamezniki spoštujejo ali kršijo moralna pravila. Teorija ponuja tudi nov pogled na razhajanje med svobodnim ali determinističnim pojmovanjem človekovega vedenja: sprejema oboje, saj človekova ravnanja uvršča bodisi med navade (usmerjeno s strani okoliščin) bodisi med namerne odločitve (izrecno namerno ravnanje). V vsakem primeru pa je odločitev (izbira) šele druga faza kršiteljevega ravnanja, pred njo mora obstajati »dojemanje alternativ za ukrepanje«, med katerimi posameznik zazna tudi kriminalno ravnanje. Obe fazi skupaj tvorita situacijski mehanizem, ki posameznikove lastnosti in izkušnje povezuje z značilnostmi okoliščin, v katerih ta deluje. Dojemanje kriminalnega ravnanja

kot sprejemljive možnosti je ključnega pomena za Wikströmovo teorijo, to pa je odvisno od »moralnega ujemanja«, ki pove, koliko se posameznikove moralne vrednote ujemajo z moralnimi pravili, ki jih določa zakon. Dva pojma sta pri tem osrednja: moralne vrednote, katerih posledica so razlike med posamezniki v spoštovanju pravil, ter moralni konteksti, ki pomenijo zunanje (okoljske) razlike v dojemanju pomena teh pravil. Spremembe ali njihova odsotnost tako na ravni moralnih vrednot kot tudi na ravni izpostavljenosti različnim moralnim kontekstom vplivajo na stabilnost in spremembo posameznikove vpletenosti v kazniva ravnanja in so zato ključni koncepti za prenehanje izvrševanja kaznivih dejanj.

Za navedene teorije je na abstraktni ravni sicer manj pomembno, kako univerzalne so, torej kako široko jih je mogoče uporabiti na zaporski populaciji. Veliko bolj pomembno je vprašanje njihove splošnosti na praktični ravni, saj na njih temeljijo posamezne politike in rešitve, ki jih v konkretnih primerih sprejemajo zaporske institucije. Vsaj deloma je mogoče te sodobne teorije povezati tudi z usmeritvijo slovenske penološke stroke pred sodobnimi represivnejšimi trendi. Socioterapija je v veliki meri temeljila prav na posameznikovi možnosti samostojne izbire, sprejemanja pomembnih odločitev, ki imajo posledice v sedanosti in prihodnosti. Tako je že v zaporu storilcu omogočala redefinicijo samega sebe in s tem izpolnila predpogoj za dolgoročne spremembe. Seveda se je ob tem treba zavedati njenih omejitev in nekaterih sprememb v sodobnosti, vendar pa bi veljalo temeljito razmisliti, ali za spodbujanje pozitivnih sprememb v življenju zapornikov ne bi bila potrebna vrnitev k njenim izhodiščem.